

ابوالحسن نجفی

طبقه بندی

وزن های شعر فارسی

به همت امید طبیب زاده

گروه وزن های متفق الارکان

دسته رکن های سه هجایی

رده یک کوتاه + دو بلند: « - + - »

بحر فعولن: - - -

وزن های غیر دوری...

وزن های دوری...

بحر فاعلن: - - -

وزن های غیر دوری...

وزن های دوری...

بحر مفعول: - - -

وزن های غیر دوری...

وزن های دوری...

...

گروه وزن های متناوب الارکان (دایره)

دسته رکن های مستقیم دایره

بحر فعلاتن مفاعلن: - - - - -

وزن های غیر دوری...

وزن های دوری...

بحر مفاعیل فاعلاتن: - - - - -

وزن های غیر دوری...

وزن های دوری...

بحر مستفعلن مفاعلن: - - - - -

وزن های غیر دوری...

وزن های دوری...

...

پیشگفتار

استاد ابوالحسن نجفی در اوایل آذر ۱۳۹۴، یعنی اندکی پیش از وفاتش در ۲ بهمن ۱۳۹۴، دو مجموعه از دست‌نوشته‌های خود را در اختیار بنده گذاشت تا آنها را سر و سامانی بدهم و منتشر کنم. مجموعه اول در پاییز سال ۱۳۹۵ با عنوان وزن شعر فارسی (درس‌نامه)، به همت انتشارات نیلوفر منتشر شد، و اینک بسیار خوشحالم که می‌توانم دومین مجموعه از آن دست‌نوشته‌ها را نیز که حاصل بیش از چهل سال تحقیق مستمر ایشان در مورد طبقه‌بندی اوزان شعر فارسی بوده است، تقدیم علاقه‌مندان کنم. در این کتاب کوشیده‌ام تا مطابق خواست و تأکید مکرر استاد، صورت منظم‌شده عین دست‌نوشته‌های او را درباره طبقه‌بندی اوزان شعر فارسی در اختیار خوانندگان بگذارم. انتشار این کتاب را بیش از هر کس مدیون استاد عزیز و دانشمندم، جناب آقای دکتر حسین معصومی همدانی هستم که طبق توصیه استاد نجفی، دست‌نوشته کتاب حاضر را پیش از انتشار از نظر گذرانند و ویرایش کردند. بنده سهم ناچیز خود را در آماده‌سازی این کتاب همچون برگ سبزی به همو تقدیم می‌دارم. از پسر عزیزم آقای آریا طیب‌زاده که نمونه‌خوانی کتاب را بر عهده گرفتند و بسیاری از ایرادات من و اغلاط مطبعی کتاب را تصحیح کردند سپاسگزارم. همچنین از آقای حسین کریمی، مدیر محترم انتشارات نیلوفر و نیز از سرکار خانم زهره فرزانه زبیده‌سرائی، حروف‌چین زبده کتاب، که در راه انتشار این اثر از هیچ مساعدتی دریغ نکردند نهایت امتنان را دارم.

امید طیب‌زاده

شهریور ۱۳۹۷

مقدمه

هیچ گاه استاد ابوالحسن نجفی را کنجکاوتر و مشتاق‌تر از زمانی ندیده بودم که فی‌المثل از او سابقه‌ وزنی شاذ و نادر را می‌پرسیدم. در این مواقع او بلافاصله به دفترش رجوع می‌کرد و در کمتر از بیست ثانیه (گاهی حتی در کمتر از ده ثانیه) محل آن وزن را، هرچه که بود، در میان چندصد وزن گوناگون در طبقه‌بندی‌اش می‌یافت و با خیلِ شواهد و سوابقش در اختیارم می‌گذاشت. می‌دانم که خیلی‌های دیگر از دوستان و شاگردانش نیز از او جویای نام و نشان چنین اوزانی می‌شدند، و همه نیز در مدتی بسیار کوتاه به مطلوب خود می‌رسیدند. زمان و سرعت عمل نزد استاد در منتهای درجه اهمیت بود، چون یقین داشت که اگر طبقه‌بندی بر موازین و اصول موضوعه خود استوار نباشد، به سرعت کسی را به مطلوبش نمی‌رساند. اما نکته مهم درباره طبقه‌بندی نجفی این است که موازین و اصول موضوعه او غالباً مبتنی بر واقعیات (facts) است تا قراردادهای من‌عندی (arbitrariness). باری همیشه حسرت دفترش را داشتم و آرزوی دانستن این راز را که چگونه با چنان سرعتی می‌تواند وزنی را در میان صدها وزن بیابد، و حال بسیار خوشحالم که هم آن حسرت از میان رفته است، و هم در حد توانم توانسته‌ام به خواسته استاد عمل کنم و این دانش عظیم را در اختیار علاقمندان به بحث وزن شعر بگذارم.

استاد اندکی پیش از وفاتش از من خواست تا براساس دست‌نوشته‌هایش دو کتاب وی را آماده چاپ کنم. کار کتاب نخست را در زمان حیات او شروع کردم و توانستم بیش از نیمی از کتاب را نیز به نظرش برسانم و از تصحیحاتش سود ببرم. آن کتاب با عنوان وزن شعر فارسی: درس‌نامه، در سال ۱۳۹۵ منتشر شد، و من بلافاصله پس از اتمام کار آن کتاب، به کتاب حاضر پرداختم که

حاصل بیش از چهل سال پژوهش مستمر و بی‌امان استاد در حوزه طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی بود. بدیهی است که اگر او خود دست‌نوشته‌هایش را سروسامانی می‌داد و چاپ می‌کرد، حاصل کار بسیار بهتر و دقیق‌تر از کتابی می‌شد که اینک پیش روی خوانندگان است، اما از آنجا که او دست‌نوشته‌های خود را به صورتی بسیار دقیق تنظیم کرده بود و نیز از آنجا که بنده به واسطه سال‌ها تلمذ در محضرش، اشرافی به موضوع و شیوه کارش داشتم، گمان می‌کنم اثر حاضر نیز به خوبی بیانگر نبوغ و دقت استاد در طبقه‌بندی صدها وزن گوناگون شعر فارسی باشد. نجفی در آخرین سال حیاتش توانست مقاله مهم خود را با عنوان «دربارۀ طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی (بحث روش)» (۱۳۵۹) با تجدید نظر و اضافات به صورت کتابی مستقل و با عنوان دربارۀ طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی (۱۳۹۴ الف) منتشر سازد. آن کتاب که به بررسی و نقد دقیق تمام آثار مهم در زمینه طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی اختصاص دارد، در واقع بخشی از مقدمه اثر حاضر محسوب می‌شود. او در بخش پایانی آن کتاب، با عنوان «چگونه طبقه‌بندی کنیم» (صفحه ۱۶۳ تا ۱۷۶)، برای نخستین بار به ساختار کلی طبقه‌بندی خودش اشاره کرد و نکات جدیدی را در بارۀ جزئیات آن آشکار کرد. بدیهی است که برای مطالعه اثر حاضر اطلاع از مفاد آن کتاب، و علاوه بر آن و بسیار مهم‌تر از آن، تسلط بر تقطیع وزن اشعار فارسی به شیوه نجفی، ضرورت تام دارد. من در این مقدمه مطلقاً به آن مقدمات نمی‌پردازم و خوانندگان ناآشنا با شیوه تقطیع نجفی را به سه کتاب مهم دیگر او در این زمینه (۱۳۹۴ الف و ب؛ و مخصوصاً ۱۳۹۵) ارجاع می‌دهم، و در اینجا صرفاً می‌کوشم تا نکاتی را دربارۀ برخی جزئیات طبقه‌بندی حاضر بیان کنم و خواننده را با چگونگی استفاده از آن آشنا سازم.

برای یافتن محل هر وزن موردنظر در این طبقه‌بندی، ابتدا باید با نظام سلسله‌مراتبی ساده آن آشنا شویم. در این مقدمه ابتدا ساختار کلی این نظام را شرح می‌دهم، سپس به اختصار دربارۀ تفاوت‌های این طبقه‌بندی با آنچه استاد نجفی در فصل پایانی کتاب دربارۀ طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی

حاصل بیش از چهل سال پژوهش مستمر و بی‌امان استاد در حوزه طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی بود. بدیهی است که اگر او خود دست‌نوشته‌هایش را سروسامانی می‌داد و چاپ می‌کرد، حاصل کار بسیار بهتر و دقیق‌تر از کتابی می‌شد که اینک پیش روی خوانندگان است، اما از آنجا که او دست‌نوشته‌های خود را به صورتی بسیار دقیق تنظیم کرده بود و نیز از آنجا که بنده به واسطه سال‌ها تلمذ در محضرش، اشرافی به موضوع و شیوه کارش داشتم، گمان می‌کنم اثر حاضر نیز به خوبی بیانگر نبوغ و دقت استاد در طبقه‌بندی صدها وزن گوناگون شعر فارسی باشد. نجفی در آخرین سال حیاتش توانست مقاله مهم خود را با عنوان «درباره طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی (بحث روش)» (۱۳۵۹) با تجدید نظر و اضافات به صورت کتابی مستقل و با عنوان درباره طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی (۱۳۹۴ الف) منتشر سازد. آن کتاب که به بررسی و نقد دقیق تمام آثار مهم در زمینه طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی اختصاص دارد، در واقع بخشی از مقدمه اثر حاضر محسوب می‌شود. او در بخش پایانی آن کتاب، با عنوان «چگونه طبقه‌بندی کنیم» (صفحه ۱۶۳ تا ۱۷۶)، برای نخستین بار به ساختار کلی طبقه‌بندی خودش اشاره کرد و نکات جدیدی را درباره جزئیات آن آشکار کرد. بدیهی است که برای مطالعه اثر حاضر اطلاع از مفاد آن کتاب، و علاوه بر آن و بسیار مهم‌تر از آن، تسلط بر تقطیع وزن اشعار فارسی به شیوه نجفی، ضرورت تام دارد. من در این مقدمه مطلقاً به آن مقدمات نمی‌پردازم و خوانندگان ناآشنا با شیوه تقطیع نجفی را به سه کتاب مهم دیگر او در این زمینه (۱۳۹۴ الف و ب؛ و مخصوصاً ۱۳۹۵) ارجاع می‌دهم، و در اینجا صرفاً می‌کوشم تا نکاتی را درباره برخی جزئیات طبقه‌بندی حاضر بیان کنم و خواننده را با چگونگی استفاده از آن آشنا سازم.

برای یافتن محل هر وزن موردنظر در این طبقه‌بندی، ابتدا باید با نظام سلسله‌مراتبی ساده آن آشنا شویم. در این مقدمه ابتدا ساختار کلی این نظام را شرح می‌دهم، سپس به اختصار درباره تفاوت‌های این طبقه‌بندی با آنچه استاد نجفی در فصل پایانی کتاب درباره طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی

(۱۳۹۴) آورده بوده است سخن می‌گویم، بعد با چند مثال نشان می‌دهم که چگونه می‌توانیم محل دقیق هر وزن مورد نظر خود را در این طبقه‌بندی بیابیم، و بالاخره در پایان به اختصار نکاتی را درباره شیوه کار خودم در آماده‌سازی این کتاب بیان می‌کنم.

ساختار طبقه بندی حاضر

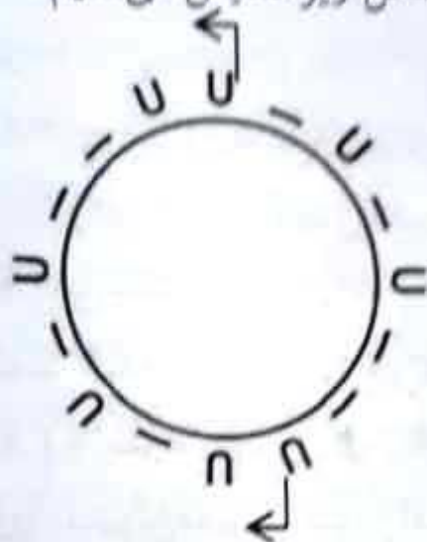
طبقه‌بندی حاضر از کل به جزء شامل بخش‌های زیر است: (۱) گروه، (۲) دسته، (۳) رده، (۴) بحر و (۵) وزن، که این بخش اخیر خود شامل اوزان غیر دوری و دوری است. حال این بخش‌ها را یک به یک شرح می‌دهم:

۱. گروه: اوزان برحسب اینکه رکن‌های تشکیل دهنده اشان عیناً یا متناوباً تکرار می‌شوند، به دو «گروه» متفق الارکان و متناوب الارکان (یا وزن‌های دایره) تقسیم می‌شوند. مثلاً وزن «فعولن فعولن فعلن» به گروه وزن‌های متفق الارکان، و وزن «فاعلاتن مفاعلن فاعاتن مفاعلن» به گروه وزن‌های متناوب الارکان (یا وزن‌های دایره) تعلّق دارد. در این طبقه‌بندی ابتدا گروه وزن‌های متفق الارکان و سپس گروه وزن‌های متناوب الارکان طرح می‌شوند.

توجه شود که در عروض نجفی چیزی به نام وزن‌های مختلف الارکان وجود ندارد؛ مثلاً او وزنی را که عروض سستی آن را به شکل مختلف الارکان «مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن» تقطیع می‌کند، به صورت متناوبِ «مستفعلنْ مفاعلْ مستفعلنْ فعلن» (- - / - - / - - / - - / - - / - - / - - / -) نمایش می‌دهد.

۲. دسته: وزن‌های متعلق به گروه متفق‌الارکان بر حسب تعداد هجاهای رکن‌هایشان، به سه دسته سه‌هجایی، چهارهجایی و پنج‌هجایی تقسیم می‌شوند. مثلاً وزن «فعولن فعولن فعولن فعل» متعلق به دسته رکن‌های سه‌هجایی است (زیرا رکن «فعولن» شامل سه هجاست)، و وزن «فاعلاتن فاعلاتن فاعلن» متعلق به دسته رکن‌های چهارهجایی، و وزن «مفاعلهن ۴ بار» متعلق به دسته وزن‌های پنج‌هجایی است. در این طبقه‌بندی، ابتدا وزن‌های

متعلق به گروه متفق‌الارکان را معرفی می‌شود، و در آنجا نیز ابتدا دسته‌های سه‌هجایی، بعد چهارهجایی و نهایتاً پنج‌هجایی طرح می‌شوند. اما وزن‌های گروه متناوب‌الارکان (یا وزن‌های دایره) به دو دسته مستقیم دایره و معکوس دایره تقسیم می‌شوند. دایره نجفی را که دربردارنده اوزان متناوب‌الارکان است در شکل زیر نمایش می‌دهیم:

می‌دانیم که از هر کجای این دایره شروع کنیم، از طرف چپ یا از طرف راست (یعنی مخالف یا موافق حرکت عقربه‌های ساعت)، و دایره را دور بزنیم به وزن خاصی دست می‌یابیم و بدین گونه می‌توانیم اوزان متناوب‌الارکان را رده‌بندی کنیم (نجفی ۱۳۹۴: ۹۰). تمام رکن‌های موجود در دسته‌های متناوب‌الارکان چهارهجایی هستند. در گروه وزن‌های متناوب‌الارکان در این طبقه‌بندی، ابتدا وزن‌های متعلق به دسته مستقیم دایره (از کمیت کوتاه مشخص شده در بالای دایره به سمت چپ) و سپس وزن‌های متعلق به دسته معکوس دایره (از کمیت کوتاه مشخص شده در پایین دایره به سمت چپ) معرفی می‌شوند.

۳. رده: در وزن‌های گروه متفق‌الارکان، هر دسته بر اساس تعداد و نوع کمیت هجاهای رکن‌هایش به چند «رده» تقسیم می‌شود؛ مثلاً دسته رکن‌های سه‌هجایی شامل دو رده «یک کوتاه و دو بلند» و «دو کوتاه و یک بلند» است، یا دسته رکن‌های چهارهجایی شامل دو رده «یک کوتاه و سه بلند» و

«دو کوتاه و دو بلند» است. ترتیب عرضه رده‌ها در دسته‌های گوناگون وزن‌های متفق‌الارکان به شرح زیر است:

گروه وزن‌های متفق‌الارکان

دسته رکن‌های سه هجایی:

« - + و »	۱. رده یک کوتاه + دو بلند
« - + و و »	۲. رده دو کوتاه + یک بلند
« و + - - »	۳. رده دو بلند + یک کوتاه

دسته رکن‌های چهار هجایی:

« - - + و »	۱. رده یک کوتاه + سه بلند
« - - + و و »	۲. رده دو کوتاه + دو بلند
« - + و و و »	۳. رده سه کوتاه + یک بلند

دسته رکن‌های پنج هجایی:

« - - - + و و »	۱. رده دو کوتاه + سه بلند
« - - + و و و »	۲. رده سه کوتاه + دو بلند
« - - - - + و »	۳. رده یک کوتاه + چهار بلند
« - + و و و و »	۴. رده چهار کوتاه + یک بلند

در وزن‌های گروه متناوب‌الارکان، مفهوم رده وجود ندارد.

۴. بحر یا خانواده وزنی: در وزن‌های گروه متفق‌الارکان هر رده متشکل از چند «بحر» (یا «خانواده وزنی») است. مثلاً رده «یک کوتاه و دو بلند» شامل سه بحر «- -» (فعولن)، و «- و» (فاعلن)، و «- - و» (مفعول) است. در وزن‌های گروه متناوب‌الارکان تمام بحرهای متشکل از دو رکن هستند، مثلاً بحر «فعلاتن مفاعلن» یا بحر «مفاعیل فاعلات» و غیره. ترتیب قرار گرفتن بحرهای گروه متناوب‌الارکان نیز بستگی به این دارد که تقطیع خود را از کدام کمیت در دایره شروع کنیم. در این کتاب وزن‌های متعلق به دسته مستقیم دایره از بحر «فعلاتن مفاعلن»، و وزن‌های متعلق به دسته

مؤلف این کتاب که نظریه اش در زمینه تقطیع سال هاست جایگزین تقطیع سنتی شده است، حال انگاره جدیدی را برای طبقه بندی صدها وزن گوناگون شعر فارسی به دست می دهد. او وزن ها را به دو گروه متفق الارکان و متناوب الارکان تقسیم می کند، و سپس اعضای هر گروه را براساس خصوصیات ساده ای همچون تعداد هجاهای هر رکن و تعداد رکن های هر مصرع و غیره، به دسته ها ورده ها و بحر ها و وزن های متفاوت طبقه بندی می کند. خواننده با اندک ممارستی می تواند محل هر وزن مورد نظر خود را در کنار وزن های هم خانواده اش بیابد، و براساس تعداد شواهد و نیز زمان سروده شدن آنها، به اطلاعاتی تقریبی درباره میزان مطبوع بودن هر وزن و زمان ورود آن به سلسله وزن های شعر فارسی دست یابد. این طبقه بندی محل وزن های مطبوع اما ناموجود در شعر فارسی را پیش بینی می کند، و کار خود را بی استفاده از زحافات و دوایر متعددی پیش می برد که در اصل متعلق به عروض عرب بوده است و ربطی به عروض فارسی ندارد. با این کتاب فصل جدیدی در مطالعات وزن عروضی فارسی آغاز می شود.

